

Slučaj Bocvane

Kulaš, Lea

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, The Faculty of Political Science / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:114:003011>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**

Repository / Repozitorij:

[FPSZG repository - master's thesis of students of political science and journalism / postgraduate specialist studies / dissertations](#)

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti
Preddiplomski studij politologije

ZAVRŠNI RAD

SLUČAJ BOCVANE: AFRIČKO DEMOKRATSKO ČUDO ILI OGRANIČENA
DEMOKRACIJA

Studentica: Lea Kulaš

Mentor: izv.prof.dr.sc. Andrija Henjak

Zagreb, 2024.

SADRŽAJ

UVOD.....	3
LIBERALNA NASUPROT OGRANIČENOJ DEMOKRACIJI.....	4
DEMOKRATIZACIJA AFRIČKOG KONTINENTA.....	5
POLITIČKI SUSTAV I INSTITUCIJE.....	7
DJELOVANJE CIVILNOG DRUŠTVA.....	11
ZAKLJUČAK.....	16
LITERATURA.....	18

UVOD

Bocvana je zemlja koja nosi epitet afričkog čuda ili najdugovječnije demokracije na afričkom kontinentu. Zbog svoje iznimnosti predstavlja dobar primjer za analizu demokracije u Africi. Inicijalno britanski protektorat, *Bechuanaland*, ostvario je svoju neovisnost 1966. godine promijenivši ime u Bocvana. Demokratizacija zemlje je započela prije stjecanja neovisnosti što je, u usporedbi s većinom afričkih zemalja koje su taj proces provodile tijekom devedesetih, prilično napredno. Odlaskom kolonizatora je postala homogena država po pitanju stanovništva, s dominantnom etničkom skupinom, *Tswanom*, koja je činila 79% stanovništva (Cook i Sarkin, 2012: 468). Industrijska revolucija i ruralno-urbana migracija su značajno pridonijele rastu stanovništva nakon stjecanja neovisnosti. Šezdesetih godina prošloga stoljeća zemlja je imala pola milijuna stanovnika, dok je ta brojka do početka 2000. godine iznosila 1,6 milijuna (Worldometers.info, 2024). Već 1965. godine su održani prvi nacionalni izbori na kojima je pobjedu odnijela *Botswana Democratic Party* (BDP) predvođena Seretse Khamom. Dugogodišnji britanski utjecaj, temeljen na primjeni *westminsterskog* parlamentarnog sustava je potaknuo pobjedničku stranku da uspostavi parlamentarizam. Istaknuta će stranka održavati svoju vlast i desetljećima kasnije. Bocvana se također izdvaja od većine afričkih država zbog svoje ekonomske stabilnosti koju održavaju bogata nalazišta rude dijamanta i safari turizam. U kontekstu građanskih sloboda formalno se zagovara pravo na slobodu izražavanja i udruživanja, i tolerancija različitih društvenih skupina. Unatoč formalnom zagovoru demokratskih praksi, poput redovitih izbora, činjenica je da u zemlji neprekidno vlada jedna stranka od stjecanja neovisnosti, a izniman broj institucija je odgovoran predsjedniku. Istodobno je sloboda medija ugrožena restriktivnim zakonskim odredbama i tužbama protiv novinara, a ranjive skupine poput žena, pripadnika LGBTQ zajednice, siromašnih, oboljelih od HIV-a ili izbjeglica su izložene diskriminaciji (Freedomhouse.org, 2024). Na temelju navedenog se postavlja pitanje je li Bocvana doista demokratsko čudo ili ograničena demokracija. U ovome će se radu analizirati oblik demokracije koji vlada u zemlji, pri čemu će se kao glavni parametri uzeti obilježja liberalne i ograničene demokracije Pottera i suradnika. Pri ostvarenju analize će se prvenstveno definirati razlikovna obilježja navedenih oblika demokracije. Nakon toga će se ponajprije osvrnuti na iskustvo s demokratizacijom na afričkom kontinentu. Nadalje će se obilježja dvaju opisanih oblika demokracije primijeniti na politički sustav i institucije koje djeluju u zemlji i na djelovanje civilnog društva. Dio koji se odnosi na politički sustav i institucije će obuhvatiti izgradnju političkog sustava i demokratskih institucija, odgovornost vlade, održavanje

slobodnih i poštenih izbora, politička prava te utjecaj uspostavljenog izbornog sustava. S druge pak strane, djelovanje civilnog društva će obuhvatiti slobodu izražavanja, slobodu medija, autonomiju udruživanja i poštivanje prava različitih društvenih skupina. S obzirom na defekte poput neprekidne vladavine jedne stranke, narušene odgovornosti među institucijama te restrikcija građanskih sloboda i političkih, u konačnici se nastoji potvrditi hipoteza da je Bocvana ograničena demokracija.

LIBERALNA NASUPROT OGRANIČENOJ DEMOKRACIJI

Za provođenje analize će se konkretno koristiti podjela Pottera i suradnika koji razlikuju čak pet političkih režima od kojih su tri osnovna liberalna demokracija (*liberal democracy*), djelomična demokracija (*partial democracy*) i autoritarizam (*authoritarianism*), a dva sporedna su direktna demokracija (*direct democracy*) i participativna demokracija (*participatory democracy*) (Potter i dr., 1997: 3). S obzirom na to da se Bocvana identificira kao demokracija koja provođenjem u praksi ukazuje na defekte poput neprekidne vladavine jedne stranke, narušene odgovornosti među granama vlasti, restrikcija građanskih sloboda i političkih sloboda, rad će ispitati ima li demokracija u Bocvani obilježja koja su bliža tipu liberalne demokracije ili ograničene demokracije. Glavno razlikovanje navedenih tipova se temelji na određenim državnim aspektima i aspektima civilnog društva i institucionalnog okvira u kojem djeluje. Državni aspekt, odnosno politički sustav i institucije, okvirno podrazumijeva odgovornost vlade te slobodne i poštene izbore, dok aspekt civilnog društva podrazumijeva građanske i političke slobode te autonomiju udruživanja (Potter i dr., 1997: 4).

Definiranje liberalne demokracije prema Potteru i suradnicima je utemeljeno na Dahlovim institucionalnim jamstvima demokracije, koja uključuju: održavanje slobodnih i poštenih izbora, osiguravanje aktivnog i pasivnog biračkog prava, slobodu izražavanja, autonomiju udruživanja i pristup alternativnim izvorima informacija. Riječ je o režimu u kojem obvezujuća pravila i političke odluke donose predstavnici koji su odgovorni građanima koji su ih izabrali (Potter i dr., 1997: 3). Odrasli građani osim prava glasa (aktivno biračko pravo), imaju i pravo na vlastitu kandidaturu za javne funkcije (pasivno biračko pravo). Istodobno, građani liberalne demokracije imaju pravo na izražavanje bez bojazni da će biti kažnjeni ili kritizirani od strane vladajućeg režima i pravo na udruživanje koje uključuje formiranje neovisnih političkih stranaka i interesnih skupina (Potter i dr., 1997: 4 prema Dahl, 1989: 221).

Pri definiranju ograničene demokracije, ključno je istaknuti kako su svi prethodno navedeni elementi liberalne demokracije ograničeni ili ne funkcioniraju na način da omogućuju punu odgovornost vlasti i slobodu djelovanja građana u politici. Ograničena demokracija je politički režim u kojem se odgovornost vlade ograničava od strane aktera koji nemaju demokratski legitimitet izbora poput vojske, tradicionalnih oblika društvene organizacije ili autoriteta, institucija koje nisu demokratski izabrane, ali imaju mogućnost veta na donošenje političkih odluka (Potter i dr., 1997: 5). Istovremeno se izbori formalno održavaju i dopušteno je organiziranje oporbenih političkih stranaka, ali se provode na način koji opoziciji ne daje izgledne šanse za pobjedu na izborima niti za formiranje vlade (Potter i dr., 1997: 5). Navedenim političkim režimima su svojstvena ograničenja građanskih prava poput slobode izražavanja, organiziranja i udruživanja te pristupa alternativnim izvorima informiranja (Potter i dr.; 1997: 5). Organizacija neovisnih udruženja je u takvim sustavima dopuštena, ali njihovo djelovanje je ograničeno državnom kontrolom i formalnim pravilima (Potter i dr. , 1997: 5).

DEMOKRATIZACIJA AFRIČKOG KONTINENTA

Od kolonijalnog oslobađanja šezdesetih pa sve do kraja osamdesetih godina prošloga stoljeća za afrički je kontinent bilo tipično urušavanje demokracija. U tome su razdoblju vladale različite vrste autoritarnih režima, a dominirali su vojni. Koliko je snažno bila ukorijenjena tradicija vojnih režima govori činjenica da se ni do kraja trećeg vala demokratizacije u određenim dijelovima nije ostvarilo povlačenje vojske i nasilja iz politike. U razdoblju 1990. – 2001. godine je bilo pedeset pokušaja državnih udara od čega je bilo ipak trinaest uspješnih (Crawford i Lynch, 2012: 3). Vojni udari su kako u razdoblju demokratizacije kontinenta tako i danas najviše rasprostranjeni na zapadu Afrike. Primjera je mnoštvo; predsjednik Gvineje Bissau Vieira je 2009. godine ubijen od strane vojske, u Togi je 2003. godine vojska postavila predsjednika na vlast, 2005. godine je dugogodišnji autokratski vođa Mauritanije Ould Taya svrgnut vojnim udarom nakon pobjede na višestranačkim izborima i sl. Primjeri neuspješno uspostavljenih vlada u razdoblju šezdesetih i osamdesetih godina mogu se nadalje uočiti u Gani te u razdoblju od šezdesetih pa sve do početka devedesetih godina u Keniji, Tanzaniji, Zambiji i Malaviju koje se nalaze u bocvanskom okružju (Crawford i Lynch, 2012: 5). Postoje i one države koje treći val demokratizacije nije zahvatio. Primjerice, zemlje poput Somalije i Eswatinija (do 2018. godine Swaziland) nikada nisu održale višestranačke izbore (Diamond, 1999). U Ruandi se devedesetih godina zbog neuspješne politike elita dogodio raspad države i etnički sukob između skupina Huta i Tutsija koji je okončan genocidom.

Kontinent je devedesetih godina ipak doživio veliki napredak u odnosu na prije. Taj se period u afričkoj povijesti simbolično naziva „drugim oslobođenjem“ ili „virtualnim čudom“ (Diamond, 1999). Kada bi se vratilo na početke osamdesetih, u Africi su postojale samo tri države koje su se mogle klasificirati kao demokratske, a to bile Bocvana, Mauricijus i Gambija (Diamond, 1999). Riječ je bila o iznimnim državama koje su proces demokratizacije započele još u razdoblju drugoga vala šezdesetih godina. Demokratizacija Bocvane se odvila u vrlo nepovoljnom razdoblju i okruženju. U to vrijeme se niti jedna susjedna država nije mogla klasificirati kao demokratska te su sve bile vrlo neprijateljski nastrojene prema osamostaljenju Bocvane (Good i Taylor, 2008: 750). Zemlja je bila okružena vladama Apartheida koje su bile pod kontrolom manjina u Južnoj Africi, Namibiji i Rodeziji, Angolom i Mozambikom koje su u neposrednoj blizini bile pod portugalskom kontrolom (Good i Taylor, 2008: 751). O tadašnjem neuspjehu provođenja demokratskih praksa govori činjenica da su jedino Bocvana i Mauricijus održavale višestranačke izbore do kraja osamdesetih. Međutim, devedesetih godina su se odvijali događaji koji su proširili proces demokratizacije na kontinentu, a to su: svrgavanje dugogodišnjeg diktatora u Beninu s vlasti što se smatra prvim mirnim prijenosom vlasti u Africi nakon dugogodišnjeg nasilnog razdoblja, održavanje prvih višestranačkih izbora diljem kontinenta, ukidanje zabrane rada nacionalnim kongresima u Južnoj Africi, oslobađanje južnoafričkog predsjednika Mandele iz zatvora te znatno povećanje lokalnih interesnih skupina koje zagovaraju liberalizaciju političkog i ekonomskog sustava (Diamond, 1999). Neposredno nakon toga je tridesetak država po prvi puta provelo višestranačke izbore te su vlade nekih država po prvi put uspjele održati svoj mandat bez nasilnih svrgavanja. U tu se brojku uključuju određene zemlje koje su u bocvanskom okruženju poput Južne Afrike, Namibije, Zambije i Gane koje godinama prije u tome nisu uspjele. Stoga se održavanje redovitih izbora često ističe kao najznačajniji iskorak u odnosu na, prethodno, nedemokratsko razdoblje. Analizom 232 izborna procesa u razdoblju 1990. – 2003. godine se utvrđuje da ponovljeni izbori imaju pozitivan učinak na ljudske slobode i razvoj demokratskih vrijednosti u Africi (Crawford i Lynch, 2012: 5).

Ipak treba uzeti u obzir da održavanje redovitih izbora nije jedini kriterij koji omogućuje da se zemlja smatra demokratskom. Nedostatak demokratskog iskustva u velikoj većini afričkih država je otežao prijenos formalno definiranih demokratskih institucija u praksu. Upravo su zbog toga mnoge afričke države tijekom devedesetih godina na različite načine i u različitom stupnju uspostavljale režime koji su bili kombinacija demokratskih vrijednosti i autoritarnog upravljanja (Levitsky i Way, 2002: 51). To je pokazala i studija o demokratizaciji i

rasprostranjenosti kompetitivnih autoritarnih režima devedesetih godina u Africi Stevena Levitskyja i Lucana Waya. U konačnici se ispostavilo da u 14 zemalja na kontinentu vlada tzv. kompetitivni autoritarizam. Taj oblik autoritarizma je opisivan kao politički režim u kojem demokratske institucije formalno postoje, regularno se održavaju izbori, ali su u praksi podrivane od strane vlasti (Bogaards i Elischer, 2015: 7). Uzimajući u obzir Potterovu podjelu, navedeno se može povezati s opisom ograničene demokracije (Potter i dr., 1997: 5). U tu skupinu su bili uključeni: Benin, Kamerun, Gabon, Gana, Kenija, Madagaskar, Malavi, Mali, Mozambik, Senegal, Tanzanija, Zambija i Zimbabve, ali i Bocvana (Bogaards i Elischer, 2015:11).

Zaključak o zemljama u kojim vlada kompetitivni autoritarizam je temeljen na analizi koja je ispitala tri parametra, a to su: povezanost sa zapadnim zemljama, poluga i organizacijska moć. Povezanost sa zapadnim zemljama je u ovom slučaju mogla imati ekonomski, politički, multilateralni, tehnokratski ili civilno-društveni karakter. (Boogards i Elischer, 2015:7). Pretpostavka je bila da veća povezanost pospješuje demokratizaciju. Poluga se odnosila na sposobnost vanjskih aktera da utječu na unutarnje političke procese u afričkim zemljama (Boogards i Elischer, 2015: 8). Riječ je bila o pritisku zapadnih zemalja koji se mogao manifestirati putem nametanja uvjeta ili sankcija afričkim zemljama. Pa su tako zemlje opskrbljene dostatnom količinom resursa, poput tadašnjeg Gabona naftom, bile manje podložne utjecaju zapadnih zemalja. Ostale zemlje koje tada nisu posjedovale dostatnu razinu resursa ili nisu imale neki drugi izvor podrške su bile podložnije pritisku, a samim time i procesu demokratizacije. Naposljetku je organizacijska moć obuhvaćala razinu državne moći u suzbijanju opozicije i državne kontrole nad ekonomijom. Uzimajući sve u obzir, zemlje u kojima je proces demokratizacije bio uspješan je podrazumijevao visoku razinu povezanosti i pritiska zapadnih zemalja te nisku razinu organizacijske moći (Bogaards i Elischer, 2015: 12 prema Levitsky i Way, 2010: 306). Pri identifikaciji kompetitivnih autoritarni režima je ključnu ulogu imala niska povezanost sa zapadnim zemljama. U slučajevima kada je povezanost sa zapadnim zemljama bila niska, pretpostavljalo se da će teško doći do demokratizacije, bez obzira na ranjivost zemalja na vanjski pritisak ili visoku razine organizacijske moći (Boogards i Elischer, 2015: 12). Tadašnja Bocvana je bila identificirana kao zemlja slabe povezanosti, visoke razine pritiska i visoke razine organizacijske moći koja je posljedica vladavine dominantne stranke (Bogaards i Elischer, 2015: 12 prema Levitsky i Way, 2010: 30). Prema navedenim obilježjima, konstatiralo se je oblik vlasti u zemlji bliži autoritarnim obilježjima.

POLITIČKI SUSTAV I INSTITUCIJE

Izgradnja političkog sustava i institucija je u Bocvani započela nakon stjecanja neovisnosti 1966. godine, a značajan utjecaj na proces je imala britanska kolonijalna vladavina temeljena na parlamentarizmu. Nakon stjecanja neovisnosti i donošenja ustava, uspostavljen je parlamentarni sustav s pripadajućim demokratskim institucijama. Institucije obuhvaćaju odgovornost vlade prema građanima, održavanje slobodnih i poštenih izbora putem *First Past The Post* (FPTP) izbornog sustava te zajamčeno aktivno i pasivno biračko pravo. Stoga, politički sustav i institucije predstavljaju prvi važan segment putem kojega će se odrediti je li Bocvana bliža obilježjima liberalne ili ograničene demokracije.

Kolonizacija Bocvane se prvenstveno odvila zbog njezinog strateškog položaja. Uspostavljanjem protektorata se težilo spriječiti ekspanziju Nijemaca i Bura (germanskih govornika na području Južne Afrike) te postići ujedinjenje s Južnom Afrikom radi nametanja neizravne britanske vladavine (Acemoglu i dr., 2001: 12). Na bocvanskom su području tada vlast obnašale nasljedne poglavice. Ključni su bili akteri u komunikaciji s Britancima, bogatili su se na račun seljaka te su vlast održavali zauzimanjem središnjih institucija i zabranom rada političkih stranaka (Good i Taylor, 2008: 751). U suradnji s Britancima su osnovali savjetodavno vijeće, dok funkcionalnih zakonodavnih struktura nije bilo sve do prvih nacionalnih izbora. Tridesetih godina su pak Britanci počeli iskazivati težnje za uspostavljanjem vlasti nad poglavicama plemenskih teritorija. Međutim, takve namjere bivaju ugušene snažnim protivljenjem tradicionalne vlasti i izbijanjem Drugog svjetskog rata.

Šezdesete su bile godine promjena i antikolonijalnih aspiracija na afričkom kontinentu. Od 1966. godine se Bocvana smatra parlamentarnom demokracijom. Uspostavljena je trodioba vlasti, inicijalno nazvana izvršnim, zakonodavnim i sudskim vijećem. Prema tome je izvršna vlast u rukama predsjednika koji se bira svakih pet godina u skupštini. Zakonodavnu vlast čini jednodomna Nacionalna skupština čiji se zastupnici biraju svakih pet godina putem nacionalnih izbora. Uz nju stoji Dom poglavara koji ima savjetodavnu ulogu. Preostala grana vlasti podrazumijeva neovisno sudstvo. Prvi nacionalni izbori su održani godinu prije ostvarenja neovisnosti, a ključnu su ulogu tada imale dvije stranke. *Bocvana People's Party* (BPP) je zagovarala ostvarenje kolonijalne neovisnosti te borbu protiv rasne segregacije posebno u kontekstu Apartheid Južne Afrike (Acemoglu i dr., 2001: 14). Okupljala je urbane skupine i radnike. Kao odgovor na osnivanje BPP-a se оформila opozicijska *Botswana Democratic Party* (BDP). Navedena je stranka bila predvođena poglavicom i bogatim stočarom Seretse Khamom. Za razliku od BPP-a, BDP se nije otvoreno protivila kolonizaciji

što joj je omogućilo stjecanje britanske podrške. BDP je okupljala društvenu elitu koja je uključivala profesore, državne službenike i tradicionalno poglavarstvo (Acemoglu i dr., 2001: 14). Dodvoravajući se tradicionalnoj vlasti, stranka je obećala očuvanje poglavarskih položaja i osnivanje Doma poglavara. Izbori su u konačnici rezultirali pobjedom BDP-a, koja je osvojila 28 od 31 mandata u Nacionalnoj skupštini (Molomo i dr., 2006: 31). Druga po redu je bila BPP s 3 mandata, dok stranke poput *Botswana National Front* (BNF) i *People's Alliance* (PA) nisu dobile mandate. Vođa pobjedničke stranke, Khama, je ujedno postao i prvi predsjednik države. Na izbore je izašla polovica birača što se smatra posljedicom apolitičnosti. Većinsko stanovništvo je bilo nepismeno, ali i podložno pokoravanju poglavarском autoritetu.

U tome je razdoblju uspostavljena trodioba vlasti koja se u određenoj mjeri narušila. Predsjednik je ustavnim promjenama određene aspekte vlasti stavio pod vlastitu kontrolu. Unatoč zagovorima, u praksi je zapravo preuzeo funkciju i šefa države i šefa vlade s jakim izvršnim ovlastima (Molomo, 2000: 96). Njegova težnja za centralizacijom moći vidljiva je u čestim izmjenama ustava i zakona u svoju korist. Prvi korak u tome je učinjen omogućavanjem svoga neposrednog izbora (Good i Taylor, 2008: 758). Kako bi se suzbila potencijalna prijetnja legitimnosti režimu, nakon prvih izbora je uveden zakon koji je poglavice stavio pod kontrolu vlade. Poglavice su tim zakonom zadržale jedino savjetodavnu ulogu u Domu poglavara, a njihov stvarni politički utjecaj je iščeznuo. Konkretno se bave savjetovanjem o plemenskim, zemljišnim i ustavnim pitanjima (Freedomhouse.org, 2024). U kontekstu stranke na vlasti koja okuplja društvenu elitu, značajno je istaknuti položaj državnih službenika. Riječ je o tome da je predsjednik u međuvremenu ostvario pravo na imenovanje potpredsjednika i ministara u parlamentu te predsjedavanja na sjednicama vlade (Molomo, 2000: 96-97). Na ovaj način je priskrbio moć kojom kontrolira zakonodavnu vlast, ali i pravo da dijeli ministarske položaje u skladu s razinom lojalnosti prema svojoj stranci. Tako su se mnogi državni službenici uspješno integrirali u vladajuću strukturu. Primjerice, bivši tajnik predsjednika Festus Mogae i bivši vojni zapovjednik Mompoti Merafhe su postavljeni na ministarske pozicije, a kasnije je i sam Mogae obnašao dužnost predsjednika (Good i Taylor, 2008: 759). Naposljetku se može istaknuti kako predsjednik kontrolira ključne državne aparate poput: vojske, policije, radiotelevizije i informiranja, uprave za državne službe, uprave za borbu protiv korupcije i gospodarskog kriminala te ured za tiskanje i izdavaštvo (Molomo, 2000: 97).

Ustavom je zagaraniran odabir političkih predstavnika putem slobodnih i poštenih izbora koji se održavaju svakih pet godina. Pravo glasa stječu svi građani stariji od 18 godina sa važećom osobnom iskaznicom (Gov.bw, 2022). Pravo na kandidaturu za javne funkcije osigurava se određenim uvjetima koje kandidati moraju ispuniti. Kandidat mora imati državljanstvo, važeću osobnu iskaznicu i biračku iskaznicu, biti stariji od osamnaest godina te znati čitati i pisati na engleskom jeziku (Gov.bw, 2022). Osim toga, kandidatura zahtijeva ispunjavanje tzv. Nominacijskog lista, koji mora biti podržan od najmanje devet birača iz izborne jedinice za koju se kandidat želi natjecati. (Gov.bw, 2022). Iako su izbori formalno slobodni i poštenu, povremeno se dovodi u pitanje njihova provedba. Problematično je to što jedna stranka pobjeđuje na izborima od ostvarenja neovisnosti zemlje. Jednim dijelom je to ostvareno provođenjem *First Past The Post* (FPTP) izbornog sustava, dok je drugim dijelom ostvareno mijenjanjem ili zaobilaznjem postojećih pravila u kontekstu održavanja izbora.

FPTP izborni sustav se tijekom godina pokazao povoljnim za ostvarenje dominacije BDP-a. Riječ je o većinskom izbornom sustavu u kojem kandidat s najvišim brojem glasova, čak i ako nije postignuta apsolutna većina (50%+1), ostvaruje pobjedu. Uz ovaj se izborni sustav veže slogan „*winner takes all*“ koji označava da kandidat s najvišim brojem glasova u određenoj izornoj jedinici ostvaruje pobjedu. Zbog toga se smatra da ovaj sustav obično favorizira veće stranke koje imaju širu bazu podrške, što im u usporedbi sa manjim strankama, olakšava osvajanje ključnih izbornih jedinica. Iako je u par navrata bilo pokušaja, BDP se do danas nije uspjelo svrgnuti s vlasti. Primjerice, 1989. godine je svih šest opozicijskih stranaka zajedno osvojilo 35% glasova, dok je BDP sa samostalnih 27% glasova odnijela pobjedu i 90% mandata u parlamentu (Good & Taylor, 2008: 756). Ovaj ishod je upravo posljedica izbornog sustava koji favorizira najveću stranku u zemlji, omogućavajući joj da osvoji većinu mandata. U konačnici se može potaknuti taktičko glasovanje ili apstinencija jer birači mogu smatrati da njihov glas nije značajan za ostvarenje pobjede željenog kandidata (Bbc.co.uk., 2024). Na ovaj se način postiže da opozicija ima male šanse za pobjedu na izborima i formiranje vlade.

U trenutcima kada bi se dominacija stranke poljuljala, predsjednik bi vršio izmjene ustava i zakona kako bi se to spriječilo. Tako je 1994. godine po prvi put opozicijska BNF ostvarila značajniji izborni rezultat osvojivši 13 od ukupnih 40 mandata u parlamentu (Somolekae, 1998: 7). Ubrzo su nakon toga provedene značajne političke reforme: smanjila se dozna granica za glasanje s 21 na 18 godina te je od tada dopušteno glasovanje izvan zemlje zbog mnogobrojnih zaposlenika na području Južne Afrike (Acemoglu i dr., 2001: 16). Također su tijekom izbora 2004. godine identificirane brojne nepravilnosti. Tada je BDP ostvarila svoju

devetu uzastopnu pobjedu osvojivši 44 od tadašnjih 57 mandata u parlamentu. Najjača oporbena stranka BNF je osvojila 12 zastupničkih mjesta te je posljednje mjesto pripalo *Botswana's Congress Party* (BCP) (Molomo i dr., 2006: 32). Prvenstveno se u pitanje doveo rad neovisnog administrativnog i sudskog tijela. Izbore je nadziralo Neovisno izborno povjerenstvo Bocvane (Independent Electoral System, IEC) kojeg je sačinjavalo sedam povjerenika imenovanih od strane Povjerenstva za sudsku službu na preporuku Svestranačke konferencije (*Judicial Service Commission, JSC*). Značajno je napomenuti da su u nedostatku djelatnika IEC-a, ta mjesta popunjavali vladini službenici čiji rad je bio pod kontrolom predsjednika. Također, predsjednik IEC-a imenovan je isključivo od strane predsjednika. Nadalje se problem javio s registrima birača. Utvrđeni su brojni slučajevi trgovine birača koja je funkcionirala tako da su neki birači bili registrirani na mjestima u kojima nemaju prijavljeno prebivalište. Primjerice, na dan izbora se u glavnome gradu Bocvane detektiralo šesnaest osoba koje nisu bile zakonito registrirane (Molomo i dr., 2006: 35). Izbori su karakterizirani i dugim čekanjem jer zakon dopušta službenicima da pojašnjavaju i pomažu biračima koji imaju nejasnoće (Molomo i dr., 2006: 35). Ovo je još jedan način na koji se može utjecati na odluke birača, a u konačnici i na poštenost izbora. Problemi u vidu transparentnosti se ističu i nakon posljednjih održanih izbora 2019. godine kada je oporbena koalicija *Umbrella for Democratic Change* (UDC) osporavala izborne rezultate (Bti-project.org, 2024.) Opozicija se žalila zbog toga što predsjednik ima utjecaj na proces izdavanja izbornih naloga. S druge strane se dominantna stranka žalila isključivo kada ne bi postigla pobjedu u pojedinim izbornim jedinicama. Unatoč žalbama i brojnim utvrđenim nepravilnostima, do sada izborni rezultati nisu nikada poništeni niti su se izbori ponavljali.

DJELOVANJE CIVILNOG DRUŠTVA

U razdoblju kolonijalne vladavine su građanske slobode bile ograničene ili ih uopće nije bilo, kontrolu su nad društvenim životom zemlje održavali Britanci. Nakon stjecanja neovisnosti, formalno su zajamčene građanske slobode koje obuhvaćaju: slobodu izražavanja, neovisnost medija i alternativne izvore informiranja, autonomiju udruživanja koja je uključivala neovisne političke stranke i interesne skupine te toleranciju i poštovanje prava pripadnika različitih društvenih skupina. Tako da djelovanje civilnog društva kojeg karakteriziraju navedene građanske slobode predstavlja drugi važan segment na temelju kojega će se odrediti je li Bocvana bliža obilježjima liberalne ili ograničene demokracije.

Kada je riječ o poštivanju građanskih sloboda, prvenstveno se u pitanje dovodi sloboda izražavanja. Još od razdoblja kolonijalne vladavine je bila vrlo ograničena zbog britanske

kontrole. Nakon ostvarenja neovisnosti i donošenja ustava, sloboda izražavanja je postala formalno pravo. I ako se formalno zagovara, navedena se sloboda prvenstveno narušava određenim zakonima koji potiču građane na cenzuru. Na snagu su stupili Zakon o pobuni (*Public Order Act*) i Zakon o javnoj službi (*Public Service Act*). Zakonom o pobuni su organizatori javnih skupova postali obvezni registrirati događaje vlastima (Freedomhouse.org, 2024). Vlast je na ovaj način nastojala očuvati javni red i mir, dok je istovremeno imala mogućnost kontrole nad onima koji će javno istupati. Za one koji se ne pridržavaju zakona su predviđene novčane i zatvorske kazne. Zakonom o javnoj službi su se u 2008. godini ograničili službenici u iznošenju vlastitih političkih stavova (Freedomhouse.org, 2024) Osim navedenih zakona, značajno je istaknuti kako se u ovoj zemlji primjenjuje praksa strategijske tužbe protiv javnog sudjelovanja (*Strategic Lawsuit Against Public Participation, SLAPP*). Riječ je o tužbi putem koje se cenzuriraju svi pojedinci ili organizacije koje javno izražavaju kritiku prema vlasti. Pri tome se svako psovanje i vrijeđanje predstavnika vlasti novčano kažnjava (Freedomhouse.org, 2024). Na ove se načine širi strah među građanima koji ne žele biti sankcionirani od strane vlasti. Poseban fokus se može staviti na akademike i novinare čiji je sastavni dio posla javno nastupanje. Akademici posebice moraju biti oprezni u svojim izlaganjima i raspravama o temama koje su značajne vladajućim kadrovima. Upravo je zbog toga autocenzura često primjenjivana u akademskim krugovima (Freedomhouse.org, 2024). Nerijetki su slučajevi u kojima bi strani akademci zbog kritiziranja vlasti bili deportirani iz zemlje. Isto tako, vlast kontrolira medijski prostor što prisiljava mnoge novinare koji ne dijele mišljenje sa predstavnicima vlasti na autocenzuru. U svrhu provođenja dodatne kontrole nad građanima, vlast je htjela intenzivirati prisluškivanje privatnih komunikacija. Unatoč svim naporima, vlada ipak nije uspjela 2022. godine uvesti odredbe o nadzoru bez sudskog naloga (Freedomhouse.org, 2024). Na nedavnom samitu posvećenom slobodi izražavanja ponovno je izražena zabrinutost zbog ugroze slobode, što ukazuje da je ovo i dalje jedan od značajnijih problema ove zemlje.

Kontrola medija je započela još u razdoblju britanske vladavine. Prva medijska usluga je bila radijsko emitiranje koje je započelo krajem dvadesetih godina. Tako je uprava komunicirala između grada u Južnoj Africi Mafekinga i raznih predstraža u protektoratu, pronalazili su se radnici za rudnu industriju, a tijekom Drugog svjetskog rata služilo je kao britansko propagandno sredstvo (Mosime, 2016: 45-48). Uspostavom neovisne Bocvane, ustavom se nije izravno navodila sloboda medija, već se o njoj moglo naslutiti iz formalne odredbe o slobodi izražavanja. Tako se tradicionalna, državna, kontrola nad medijima nastavila i nakon

stjecanja neovisnosti. Od samog početka su političari ove zemlje smatrali da mediji trebaju služiti vlasti i propagirati državnu politiku. Kao najznačajniji mediji se mogu istaknuti Radio Botswana (RB1) i tjednik Daily News u državnom vlasništvu koji su od početka služili kao glasnogovornici vladajuće stranke. Inicijalno je Radio Botswana bio najzastupljeniji medij jer je svoj program emitirao čak 50 sati tjedno (Mosime, 2016: 49). Do početka osamdesetih godina je potrajala apsolutna državna kontrola nad medijima. Tada su se ipak pojavila dva privatna tjednika The Guardian i The Examiner (Polhemus, 1984: 428). Nakon pojave privatnih medija se intenzivno radilo na njihovom ograničavanju. Vrhunac je dosegnut 2014. godine kada je vlada zakonom uvela zabranu oglašavanja u lokalnim privatnim medijima (Apanews.net, 2024). Tada su mnoge medijske kuće smanjile količinu zarade što je za posljedicu imalo mnoga otpuštanja. Nadalje je zakonom propisana registracija svih medijskih djelatnika i medija. Registracija uključuje web-stranice i blogove, a svaki prekršaj, odnosno neprijavlivanje je kažnjivo novčanom ili zatvorskom kaznom (Freedomhouse.org, 2024). Mnogi su medijski djelatnici kroz vrijeme bili izloženi različitim oblicima napada, a postoje indicije da se vlast koristila raznim tehnologijama kako bi izvukla željene informacije iz njihovih zaplijenjenih uređaja. Posebice su u vladavini predsjednika Masisija zabilježeni slučajevi zastrašivanja, fizičkih napada i uhićenja novinara (Freedomhouse.org, 2024). O novijoj cenzuri medija govori to što je tijekom pandemije koronavirusa bilo zabranjeno koristiti sve izvore koji nisu državni ili u potpisu Svjetske zdravstvene organizacije (Freedomhouse.org 2024). U konačnici je mnogo restrikcija po pitanju slobode izražavanja i alternativnih izvora informiranja. Medijski kanali opstaju na snazi u koliko ne ometaju vladajući režim. U ostalim slučajevima vlast radi na osnaživanju barijera koje će medijski rad ograničiti.

Autonomija udruživanja je još jedna od građanskih sloboda koja je zagovarana ustavom ove zemlje. Ona podrazumijeva formiranje neovisnih političkih stranaka i organizaciju interesnih skupina. Od uspostavljanja neovisnosti zemlje vlada višestranačje. Ustavom dopuštena organizacija opozicije je rezultirala porastom broja političkih stranaka tijekom vremena. Dok su na prvim nacionalnim izborima konkurirale četiri stranke, aktualno je registrirana dvadeset i jedna stranka. Šest je glavnih stranaka koje su zastupljene u parlamentu: *Botswana Democratic Party* (BDP), *Botswana Congress Party* (BCP), *Botswana National Front* (BNF), *Botswana Patriotic Front* (BPF), *Botswana People's Party* (BPP) i *Alliance for Progressives* (AP). Na posljednjim održanim izborima su BPP, BNF i BCP koalirale u *Umbrella for Democratic Change* (UDC). Osim toga, postoji još 15 manjih stranaka registriranih u IEC-u

od kojih su najpoznatije *Botswana Movement for Democracy* (BMD) i *Botswana Republican Party*, (BRP) (Apanews.net, 2024). Unatoč ovolikom broju stranaka, samo jedna odnosi pobjedu na izborima od ostvarenja neovisnosti zemlje. Prema izvještaju BTI *transformation indexa*, BDP je tijekom dugogodišnjeg mandata stekla kontrolu nad državnim resursima zbog čega povremeno koristi državna sredstva i donacije privatnih tvrtki u klijentelističke i predizborne svrhe (Bti-project.org, 2024). Time ostvaruje prednost nad ostalim strankama, čije financiranje ne dolazi iz državnih izvora, već je osuđeno na privatne donacije. Uspostavljeni FPTP izborni sustav i mnogobrojne izmjene ustava su čimbenici koji su dodatno smanjile opoziciji šanse za pobjedu. Stoga, se vremenom umanjuje njihov politički utjecaj, ali se potiče i apstinencija među glasačima. S druge se pak strane, smatra da je zastupljenost interesnih skupina u Bocvani ograničena (Bti-project.org, 2024). Činjenica je da su mnoge društvene skupine poput žena, LGBTQ skupina, siromašnih, oboljelih od HIV-a i izbjeglica diskriminirane, čime se smanjuje opseg interesa koji bi mogli biti zastupani. Ipak, postoje određene vrste interesnih udruženja u zemlji poput sindikata, nevladinih organizacija i udruga za ljudska prava. Od svih nabrojanih, za sindikate se smatra da imaju najveću sposobnost zastupanja interesa građana pa su samim time i najbrojniji (Bti-project.org, 2024). Prvi sindikat je u zemlji je osnovan čak 1948. godine u vrijeme kolonijalne vlasti, a riječ je bila o *Francistown African Employees Union* (FAEU). Unatoč svome osnutku, priznanje od strane kolonijalne vlasti je tek dobio 1964. godine stupanjem na snagu Zakona o proklamaciji protektorata (*Protectorate Proclamation Act No. 16*) (Friedrich Ebert Stiftung, 2008: 16). Kasnije se uspostavom neovisne Bocvane i demokratskih institucija njihov broj povećao. Prvi sindikati koji su nastali su zagovarali interese rudara, bankara, komercijalista, građevinara i željezničara, a svi od navedenih djeluju i u sadašnjosti. Aktualno je u vladi Bocvane registrirano 26 sindikata (Gov.bw, 2024). Unatoč svojoj brojnosti, značajno je istaknuti kako je njihovo djelovanje u određenoj mjeri ograničeno od strane države. Naime, glavne prepreke je postavila vlast odobravajući Zakon o pobuni i Zakon o javnim službama koji cenzuriraju iznošenje bilo kakve kritike. Stoga se u pitanje može dovesti razina efektivnosti zastupanja interesa i prostor koji preostaje sindikatima za javnu pobunu. Konačni faktor koji demotivira razvoj interesnih udruženja je taj što su mnoge skupine primorane osloniti se na vladino financiranje, što znatno ograničava njihov rad (Bti-project.org, 2024).

Formalno promicanje tolerancije među različitim društvenim skupinama je narušeno diskriminacijom tih istih skupina. Restrikcije su često usmjerene prema ranjivim društvenim skupinama poput siromašnih, žena, LGBTQ zajednice, izbjeglica i oboljelih od HIV-a. Na

različite se načine ugrožavaju prava tih skupina. Primjerice, tijekom devedesetih godina je uočeno da se prilikom sudskih procesa odvjetnici ne dodjeljuju siromašnima građanima i da ne postoji služba javnog branitelja (Refworld.org, 1994). Ova se situacija do danas nije značajnije promijenila, jer i dalje ne postoji sustav besplatne pravne pomoći u ovoj zemlji. Stoga su siromašni građani često primorani sami voditi pravne postupke, što u konačnici predstavlja popriličan izazov ovoj skupini građana. U zemlji se i dalje primjenjuje običajno pravo koje je na snazi pretežito u ruralnim područjima. Običajnim su pravom ponajviše diskriminirane žene. Naime, tolerira se supružničko silovanje, a u slučajevima razvoda djeca se češće dodjeljuju očevima (Freedomhouse.org 2024). Primjetna je i podzastupljenost žena na političkim položajima. Podaci o zastupljenosti žena u parlamentu iz 2008. godine pokazuju kako je bilo sedam žena u parlamentu (od šezdeset i jednog zastupničkog mjesta), pet u vladi (od dvadeset ministara), tri sutkinje (od trinaest sudaca) na Visokome sudu te dvije (od petnaest zastupnika) u Domu poglavara (Cook and Sarkin, 2010: 483). Ta se brojka do 2023. godine nije značajno promijenila jer su u parlamentu od 61 zastupničkog mjesta žene zauzele ponovno 7 mjesta, što čini 11,1% njihove zastupljenosti (Ipu.org, 2024). Stav vlasti prema LGBTQ skupini je izrazito nepovoljan. O tome govori činjenica da su istospolni brakovi u ovoj zemlji bili kriminalizirani do 2019. godine (Freedomhouse.org, 2024). Izbjeglice su u ovoj zemlji marginalizirane, smještene u kampove, a samim time lišene mogućnosti rada i integracije u društvo (Freedomhouse.org, 2024). Osim toga, Bocvana je poznata po visokoj stopi zaraženih od HIV-a. Zaraza je vrhunac dosegla 2003. godine kada je 38% stanovništva bilo zaraženo (Cook i Sarkin, 2010: 485). Oboljeli su zbog svoga stanja često stigmatizirani i izolirani u društvu na način da ih se neće zaposliti što se nadalje negativno odražava na ekonomiju i zaposlenost u zemlji. Diskriminacija različitih društvenih skupina u Bocvani ne samo da ugrožava ustavna prava tih skupina, već negativno utječe na društvo ove zemlje u cjelini jer ograničava razvoj društvene participacije.

ZAKLJUČAK

Analiza je pružila iscrpan uvid funkcioniranja demokracije s fokusom na politički sustav i civilno društvo u Bocvani. Primarno mogu konstatirati da je politička povijest afričkog kontinenta obilježena vladavinom autoritarnih režima. Dugotrajna ukorijenjenost tih režima je izazvala da se na kontinentu razviju hibridni režimi koji su kombinacija demokratskih i autoritarnih elemenata. Iako se već tada smatralo da su demokratske institucije u Bocvani ograničene, važno je istaknuti da se radi o iznimnoj zemlji koja je, unatoč nedemokratskom okruženju, započela proces demokratizacije još šezdesetih godina. Zbog toga se jednim dijelom može doista smatrati čudom na kontinentu. Međutim, detaljnijom analizom se utvrdilo kako se ipak radi o demokraciji s ograničenjima. Na prvi se pogled zagovaraju sva obilježja kojima Potter i suradnici opisuju liberalnu demokraciju. U kontekstu političkog sustava i institucija formalno je riječ o parlamentarnom sustavu sa jasnom trodiobom vlasti. Zatim, obvezujuća pravila i političke odluke donose predstavnici koji su odgovorni građanima koji su ih izabrali na slobodnim i poštenim izborima. Osim aktivnog biračkog prava, građani imaju i zajamčeno pasivno biračko pravo. Istodobno se u kontekstu djelovanja civilnog društva formalno zagovara poštivanje slobode izražavanja, slobode medija, autonomije udruženja i tolerancije drugih skupina u društvu. Unatoč tome, sva navedena obilježja su primjenom u praksi na izravan ili neizravan način ograničena. I ako ne postoje neki nelegitimni entiteti poput vojske ili tradicionalnih autoriteta koji pokušavaju uzurpirati vlast, tu je predsjednik države koji čestim izmjenama zakona i ustava pokušava centralizirati moć u svojim rukama. Na taj način narušava inicijalno uspostavljena trodioba vlasti. Održavanje slobodnih i poštenih izbora se u više navrata dovelo u pitanje. Sumnja ponajviše proizlazi iz činjenice da ista stranka, BDP, na izborima pobjeđuje od ostvarenja neovisnosti zemlje. Jednim dijelom je to postignuto FPTP izbornim sustavom koji smanjuje opoziciji šansu za pobjedu, dok je drugim dijelom to potaknuo predsjednik zakonskim promjenama koje su osnažile poziciju dominantne stranke. Posljedično su se identificirale nepravilnosti prilikom izvođenja izbora koje su uključivale neobjektivno izorno tijelo i neprijavljene glasače koji su nelegitimno koristili biračko pravo. U konačnici je važno istaknuti da, usprkos svemu, izbori do sada nikada nisu bili poništeni. Izravnije restrikcije su uočene u kontekstu djelovanja civilnog društva. Sve analizirane građanske slobode uključujući slobodu izražavanja, slobodu medija, autonomiju udruživanja i poštovanja prava različitih društvenih skupina su se određenim zakonima ograničile. Sloboda izražavanja je ograničena Zakonom o pobuni i Zakonom o javnim službama koji građane potiču na cenzuru i strah od državnih sankcija. Sloboda medija i alternativnih izvora informiranja je narušena zakonom kojim se zabranilo

oglašavanje u privatnim medijima. Autonomija udruživanja je ponajviše ugrožena diskriminacijom različitih društvenih skupina i financijskom ovisnošću od države. Naposljetku se može konstatirati da su mnoge društvene skupine poput žena, LGBTQ zajednice, siromašnih, oboljelih od HIV-a i izbjeglica diskriminirane. Smatram da se veća zabrinutost može iskazati u pogledu civilnog društva, dok političke institucije, iako suočene s povremenim nepravilnostima, i dalje funkcioniraju. Narušena odgovornost vlade, nepravilnosti pri izvođenju slobodnih i poštenih izbora, kontinuirana pobjeda jedne stranke, FPTP izborni sustav, restrikcije u vidu slobode izražavanja, slobode medija, autonomije udruživanja i prava različitih društvenih skupina podrivaju demokraciju u ovoj zemlji. Sva navedena obilježja sugeriraju da je Bocvana, prema svojim karakteristikama, bliža Potterovom opisu ograničene demokracije. Time se u konačnici potvrđuje hipoteza da je Bocvana ograničena demokracija.

LITERATURA

Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2001) *An African success story: Botswana*. Massachusetts Institute of Technology.

Bogaards, M., & Elischer, S. (2016) *Democratization and Competitive Authoritarianism in Africa*. Comparative Governance and Politics Special Issue 6. Springer.

Cavrić, B., & Keiner, M. (2006) Managing development of a rapidly growing African city: a case of Gaborone, *Geoadria*. 11(1), 93-121.

Cook, A., & Sarkin, J. (2012) Is Botswana the Miracle of Africa? Democracy, the Rule of Law, and Human Rights Versus Economic Development. *Transnational Law & Contemporary Problems*, 19(1), 458-489.

Crawford, G., & Lynch, G. (2012) *Democratization in Africa: Challenges and Prospects*. Routledge.

Diamond, L., & Plattner, M. F. (2010) *Democratization in Africa: Progress and Retreat*. The Johns Hopkins University Press.

Friedrich Ebert Stiftung (2008) *Trade Unions in Botswana*. Botswana Office.

Good, K., & Taylor, I. (2008) Botswana: A Minimalist Democracy. *Democratization*, 15(4), 750-765.

Levitsky, S., & Way, A. L. (2002) Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 13(2), 51-65.

Makinda, M. S. (1996) Democracy and Multi-Party Politics in Africa. *The Journal of Modern African Studies*, 34(4), 553-573.

Molomo, M. G., & dr. (2006) Democracy and Botswana's Electoral System. *Journal of African Elections*, 5(2), 21-41.

Mosime, S. T. (2015) Media control, colonialism and the making of an authoritarian postcolonial African state: The case of Botswana. *African Journalism Studies*, 36(2), 45-58.

Parson, J., & dr. (1989) The Birth of Botswana: A History of the Bechuanaland Protectorate from 1910 to 1966. *The International Journal of African Historical Studies*, 22(2), 368.

Polhemus, H. J. (1983) Botswana Votes: Parties and Elections in an African Democracy. *The Journal of Modern African Studies*, 21(3), 397-430.

Potter, D., & dr. (1997) *Democratization*. The Open University.

Somolekae, G. (1998) *Democracy, Civil Society and Governance in Africa: The Case of Botswana*. Development Policy Management Forum.

Apanews.net (2024) Botswana convenes all-party gathering to discuss 2024 polls. Pristupljeno, kolovoz 2024., <https://apanews.net/botswana-convenes-all-party-gathering-to-discuss-2024-polls/>

Bti-project.org (2024) Botswana. <https://bti-project.org/en/reports/country-dashboard/BWA> Pristupljeno, kolovoz 2024.

Freedomhouse.org (2024). Botswana. <https://freedomhouse.org/country/botswana> Pristupljeno, srpanj 2024.

Gov.bw (2022) Citizenship Requirements – Application for Registration as a citizen of Botswana to His Excellency. <https://www.gov.bw/taxonomy/term/97> Pristupljeno, kolovoz 2024.,

Gov.bw (2022) Trade Union Registration. <https://www.gov.bw/labour-administration/trade-unions-registration> Pristupljeno rujan, 2024.

Ipu.org (2024) Botswana election results. <https://data.ipu.org/parliament/BW/BW-LC01/election/BW-LC01-E20191023/> Pristupljeno, kolovoz 2024.

Refworld.org (1994). United States Department of State. 1995. U.S. Department of State Country Report on Human Rights Practices 1994—Botswana. <https://www.refworld.org/reference/annualreport/usdos/1994/en/25212> Pristupljeno, srpanj 2024.

Worldometers.info (2024) Botswana population. https://www.worldometers.info/world-population/botswana-population/#google_vignette